

LARS JOHANSON

Isfahan — Moskva — Uppsala Kring några medelaserbeidjanska handskrifter och stationerna på deras väg

I Uppsala universitetsbiblioteks s.k. sparwenfeldska samling av orientalia¹ bevaras ett par turkiska 1600-talshandskrifter av — som det visat sig — ganska märkligt slag. Språket i dem är den aserbeidjanska koiné som talades av den turkiskspråkiga befolkningen i dåtidens Persien, bl.a. vid det safavidiska hovet i Isfahan. Detta språk har hittills varit mycket bristfälligt känt. Det särskilda värdet i de upsaliensiska handskrifterna ligger i att den turkiska — närmare bestämt medelaserbeidjanska — texten är skriven med latinskrift, vilket ger en unik inblick i det dåtida språkets ljudstruktur.² Eftersom inga så tidiga s.k. transkriptionstexter för övrigt är kända, utgör samlingen strängt taget en liten sensation inom den turkologiska språkvetenskapen.

Hur hamnade texterna i Uppsala? Deras väg till Carolina Rediviva är också den långtifrån ointressant, eftersom den åskådliggör många detaljer i 1680-talets politiska och kulturella förhållanden, inte minst i stormakten Sveriges dåtida roll på den internationella arenan. Vägen är lång, stationerna på den många och delvis okända. Klart är från början bara vad som står antecknat i handskrifterna själva: de överlämnades till den lärde svenske resenären Johan Gabriel Sparwenfeld under dennes vistelse i Moskva på 1680-talet av en fransk adelsman vid namn Balthasar de Lauzière.

*

¹ Se (O. Celsius & E. Benzelius:) *Catalogus centuriæ librorum rarissimorum* [...]. Upsaliæ 1706, samt C. J. Tornberg: *Codices arabici, persici et turcici Bibliothecæ regiae Universitatis Upsaliensis*. Lund 1849.

² Se min artikel "Die westoghusische Labialharmonie". *Orientalia Suecana* 27—28 (1978—1979), s. 63—107. Hela materialet är f.n. under utgivning.

De första 19 sidorna i en av handskrifterna (Cod. Ups. O. Sp. 26) utgörs av en kortfattad turkisk grammatik, enligt uppgift nedtecknad av de Lauzière i Isfahan "sur les memoires du R. P. Raphael du Mans". Om de Lauzières tidigare öden vet vi ingenting mera än vad en senare rysk källa förtäljer: han härstammade från Aix-en-Provence och var katolik. Uppenbarligen inledde han sin livslånga orientaliska odysseé i det safavidiska rikets glansfulla huvudstad.

På 1500-talet hade Iran under de första safavidiska härskarna — shah Isma'il och hans efterföljare — återigen blivit en politisk maktfaktor: en stark shi'itisk stat i opposition till de omgivande sunnitiska stormakterna, de özbekiska khanerna i öster och framför allt det osmanska riket i väster. Shah 'Abbas I (död 1629) befäste den politiska maktställningen, konsoliderade riket inåt och byggde upp den nya huvudstaden Isfahan, där den persiska konsten upplevde en ny guldålder. De närmast efterföljande shaherna, Šafi, 'Abbas II och Suleiman, härskade över ett starkt och ansett Iran, till vilket de europeiska kolonialmakterna sökte goda relationer. Avgörande härvidlag var framför allt det vaknande intresset för östhandeln, den gemensamma fiendskapen till de osmanska turkarna och de persiska härskarnas relativa tolerans gentemot kristna.

Före 1600 hade få européer besökt Persien. Nu strömmade europeiska sändebud, köpmän, missionärer, forskningsresande och äventyrare till Isfahan. Många skrev mer eller mindre initierade reseskildringar³, t.ex. romaren Pietro della Valle, Jean Baptiste Tavernier från Antwerpen, tysken Adam Olearius, fransmännen Jean de Thévenot och Jean Chardin, holländaren Jan Struys, engelsmannen John Fryer och inte minst tysken Engelbert Kämpfer⁴, till vars verksamhet i svensk tjänst vi återkommer.

³ Se t.ex. inledningen till Raphaël du Mans: *Estat de la Perse en 1660*. Ed. Ch. Schefer. Paris 1890; S. Schuster-Walser: *Das safawidische Persien im Spiegel europäischer Reiseberichte (1502—1722)*. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Handelspolitik. Baden-Baden 1970; Sir Roger Stevens: "European visitors to the Safavid court". *Iranian Studies. Journal of the Society for Iranian studies* 7/1974, s. 421—457.

⁴ Se Engelbert Kämpfer: 1651—1716. *Seltames Asien (Amoenitates exoticæ)*. In Auswahl übersetzt von K. Meier-Lemgo. Detmold 1933; K. Meier-Lemgo: *Engelbert Kämpfer, der erste deutsche Forschungsreisende 1651—1716. Leben, Reisen, Forschungen nach den bisher unveröffentlichten Handschriften Kämpfers im Britischen Museum*. Stuttgart 1937; Engelbert Kaempfer: *Am Hofe des persischen Grosskönigs (1684—85)*. *Das erste Buch der Amoenitates exoticæ*. Eingeleitet und in deutscher Bearbeitung herausgegeben von W. Hinz. Leipzig 1940.

Förmodligen var Balthasar de Lauzière en av de unga europeiska adelsmän som lockades till Isfahan av ryktena om alla dess under. Även svenskar hörde till besökarna⁵: kanske var Bengt Oxenstierna, "Resare-Bengt", den förste. 1661 utkom Nils Matson Kiöpings reseskildring, som också berättar om en längre vistelse i Isfahan.⁶

*

En kategori som kände land och folk bättre än de många tillfälliga besökarna var de europeiska missionärerna. Till dem hörde de Lauzières ovannämnde grammatikinformatant Raphaël du Mans. Vid mitten av 1600-talet fanns i Isfahan åtminstone tre katolska kloster: ett augustinerkloster under portugisiskt beskydd, ett kloster tillhörande barfotakarmeliterna med munkar från Spanien och Italien och ett kapucinerkloster, underhållet av den franske konungen. Senare torde också jesuiter och dominikaner ha slagit sig ned i Isfahan. Nils Matson Kiöping säger i sin reseberättelse från Isfahan: "Munckarna hafwa stoor Gunst hoos Konungen, och äro mycket Frijdkallade, i synnerhet the Augustiner, ty the hafwa ther een mächta skön Kyrckia: The Carmeliter två; The Fransiskaner och två; men the Armenier sex".⁷

I vart och ett av dessa katolska kloster torde vanligen endast två eller tre munkar ha varit verksamma. Att omvända muslimer var i denna miljö både farligt och praktiskt taget omöjligt.⁸ Katolicismen var attraktiv endast för en del armeniska kristna⁹, som därigenom kom i åtnjutande av europeisk protektion. Klostren hade som en viktig funktion att ge skydd och hjälp åt både resenärer från västerlandet och åt i Persien bosatta katoliker. Många utlänningar bodde i "armenierförstaden" Djulfa, vilken på Nils Matsons tid var "wäl så stoor som heela Stockholms Stad med Norre Malm och Ladugårdz Landet /.../"¹⁰.

⁵ Om stormaktstidens resenärer se t.ex. G. Jarring: "Vidgad horisont". *Tre Karlar. Karl X, Karl XI, Karl XII*. Stockholm 1984, s. 132—151.

⁶ Se Nils Matson Kiöpings *Resa*. Parallelltexter ur andra och tredje upplagan. Med efterskrift och anmärkningar utgivna av Ture Johannisson. Stockholm 1961.

⁷ *Op. cit.* s. 42.

⁸ Se E. Kaempfer *op. cit.* s. 160.

⁹ Om armeniernas situation se V. Gregorian: "Minorities of Isfahan: The Armenian community of Isfahan 1587—1722". *Iranian Studies. Journal of the Society for Iranian Studies* 7/1974, s. 652—680.

¹⁰ *Op. cit.* s. 40. Om utlänningar i Isfahan se också E. Kaempfer *op. cit.* s. 160.

Munkar kallades också ofta till hovet som tolkar och översättare. I vissa fall tjänstgjorde de rentav som ackrediterade representanter för sina respektive furstar. Engelbert Kämpfer fördömer i sin reseberättelse denna sed att som sändebud använda munkar, vilka i Persien ju gäller som fattiga tiggare. Man borde, menar han, välja män med yttre värdighet och politisk insikt.¹¹

En munk som knappast kan ha anklagats för bristande insikter var just Raphaël du Mans, föreståndare för kapucinerklostret och officiell representant för franska kronan. (Frankrike hade mera vårdat sina relationer till Höga porten och inledde sina sena kontakter med Persien på denna anspråkslösa nivå.) Han var född i Mans 1613 som Jacques Dutertre, hade bedrivit omfattande studier, tydligen speciellt i matematik, kommit till Persien 1644, talade landets språk perfekt, var mycket väl anskrivnen vid hovet och prisas av nästan alla samtida skribenter som ett mönster av dygd och förtjänst.¹² Han var ofta anlitad som tolk och översättare vid hovet, dock tydligen inte lika flitigt under sina sista år, emedan shah Suleiman, känd för sin alkoholism och grymhet, inte hyste några djupare sympatier för kristna munkar.¹³ Vilken eminent kännare av land och folk Raphaël var, bevisar hans utförliga, långt senare utgivna beskrivning av det dåtida Persien: "Estat de la Perse en 1660".¹⁴ Raphaël avled i Isfahan 1696 i en ålder av 83 år.

*

Förutom det nämnda grammatikkompndiet har de Lauzière i Isfahan nedtecknat en längre transkriptionstext: en översättning till aserbeidjanska av Matteus- och Johannesevangelierna (O. Sp. 39). Är översättningen tillkommen i kapucinerklostret¹⁵, är den återigen ett verk av Raphaëls hand? Att de Lauzière själv skulle ha gjort den förefaller inte troligt,

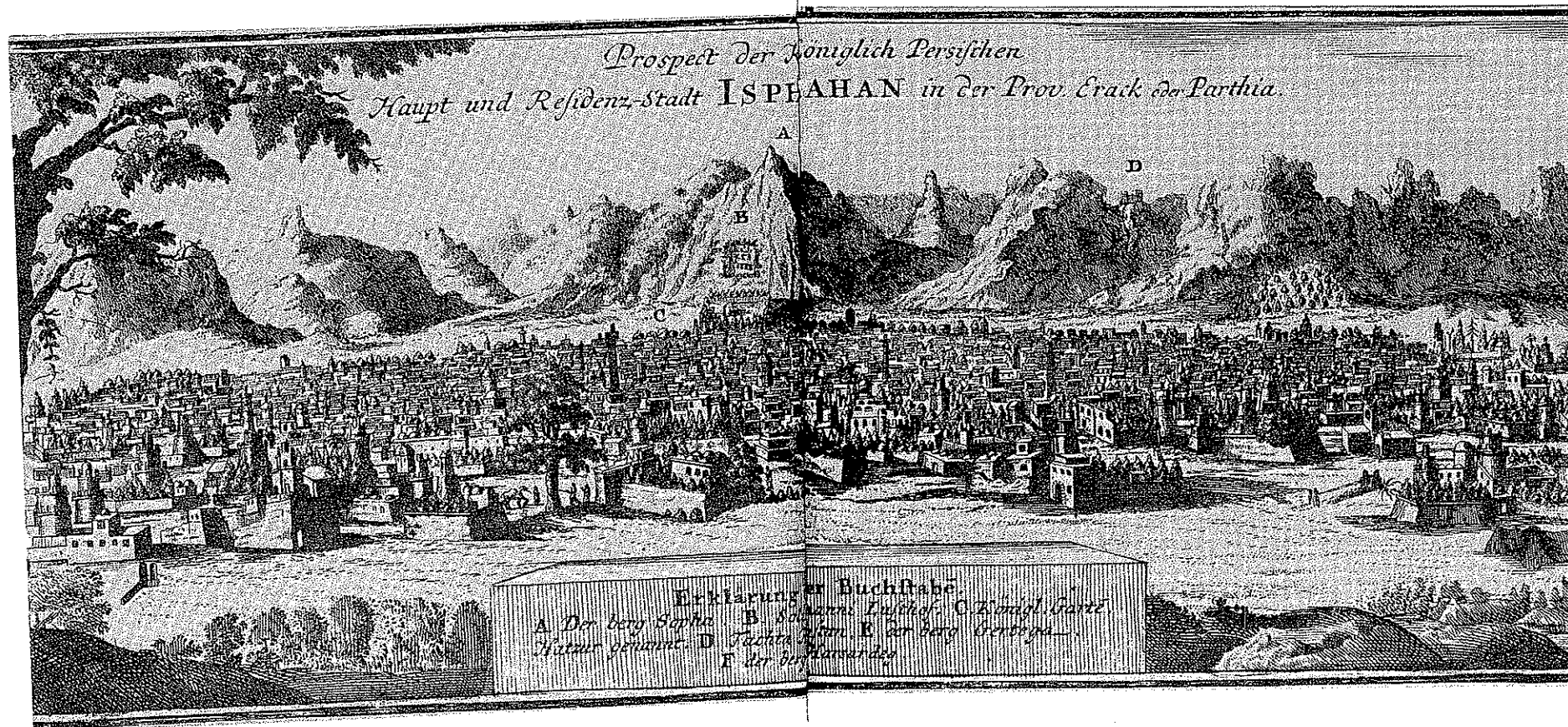
¹¹ Se E. Kaempfer *op. cit.* s. 215.

¹² Se t.ex. Engelbert Kaempfer *op. cit.* s. 6 f. och K. Meier-Lemgo *op. cit.* s. 34.

¹³ Se Jean Chardin: *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, 2. Paris 1811, s. 38.

¹⁴ Le P. Raphaël du Mans: *Estat de la Perse en 1660*. Publié avec notes et appendice par Ch. Schefer, Paris 1890. (=Publications de l'École de langues orientales vivantes, IIe série, vol. 20.)

¹⁵ I den anonyma *A chronicle of the Carmelites in Persia*, I, London 1938, s. 373, nämns att karmeliter två gånger översatt evangelierna. Det är här förmodligen fråga om översättningar till persiska.

Isfahan. Detalj ur kartbladet: *Verschiedene Prospective der Vornemsten Städten in Persien . . . hrsg. von Johann Baptist Homann, Nürnberg, ca 1720*

även om det på en annan handskrift i den sparwenfeldska samlingen, en framställning av Kristi lidandes historia på aserbeidjanska med arabisk skrift (O. Sp. 42), står angivet att den översatts av honom själv. Vad spelade den aserbeidjanska turkiskan överhuvud taget för roll i denna miljö? Det safavidiska Persien var etniskt och språkligt mycket heterogent. De två dominerande grupperna var perserna och turkarna, bådadera mycket etniskt medvetna; därtill kom araber, kurder, belucher, afganer, georgier, armenier, tjerkeser och andra grupper. Det är viktigt att minnas, att de härskande safaviderna själva var en i språklig mening turkisk dynasti. Fastän kanslispråket var persiska, användes aserbeidjans-

kan som språk inom hovet och hären ända in på 1700-talet. Kämpfer betygar, att bruket av turkiskan bredd ut sig från hovet till andra högre kretsar och att det nästan ansågs skamligt för en ärbär man att inte behärska detta språk.¹⁶

¹⁶ E. Kaempfer *op. cit.* s. 136. Adam Olearius talar om bruket av turkiskan i vissa provinser och tillägger: "Sonderlich haben die, so in Ispahan am Königlichen Hoffe grosse beliebtung Türkisch zu reden, und höret man von ihnen gar selten ein Persisch Wort" (Adam Olearius: *Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reyse nach Muscow und Persien . . .*, Schleswig 1663, s. 616).

Den aserbeidjanska varianten av turkiska kallades enligt Raphaël du Mans "Turc Agemi" och var (enligt samma källa) "plus délicat à l'oreille que le Turc osmanlou".¹⁷ Det finns en inte obetydlig turkisk diktning från denna epok.¹⁸ Shah Abbas II var en stor gynnare av poesin och skrev själv dikt. Till de mera kända aserbeidjanska poeterna i Isfahan hör Qavsi Tebrizi, Muhsin Te'sir, Mesihî, Sa'ib Tebrizi och Melik Beg. Förmodligen härstammade alla dessa diktare från de egentligt aserbeidjanska delarna av Persien. Den osmanske resenären Evliya Chelebi uppger, att vid tiden för hans besök i Tebriz inte mindre än 78 diktare var verksamma i denna stad!

*

Om medelaserbeidjanskans struktur har vi hittills vetat mycket litet. Materialet är knappt. Viss vägledning ger en trespråkig (italiensk-persisk-turkisk) ordbok¹⁹, tillkommen inom karmelitermissionen i Isfahan någon gång vid mitten av 1600-talet och nu bevarad i Vatikanbiblioteket. Här är dock de turkiska orden skrivna med arabisk skrift, vilket försvårar den fonetiska analysen.

Som vi såg, var de Lauzières grammatikkompedium ett verk av Raphaël du Mans. Det är inte den enda gången som denne varit besökare behjälplig i språkliga ting. Vi vet t.ex. att Raphaël bibragte den lärde fransmannen François Péti de la Croix grunderna i persiska språket under dennes vistelse i Isfahan. Och det är inte svårt att upptäcka likheterna mellan den på franska skrivna kortgrammatiken i de Lauzières material och den framställning på latin som återfinns i handskriften: Raphaelis du Mans "Descriptio Persiæ communicata Dno Engelberto Kämpfero, Ispanæ, 1684, cum grammatica linguæ turcicæ", som nu bevaras i British Museum. Det är ett manuskript som Raphaël överlämnade till Engelbert Kämpfer under dennes besök i Isfahan 1684 som sekreterare i en svensk beskickning till det persiska hovet. Den turkiska

¹⁷ *Op. cit.* s. 135.

¹⁸ Se t.ex. A. Caferoğlu: "Die aserbeidschanische Literatur". L. Bazin et al. (ed.): *Philologiae turcicae fundamenta*, 2, Aquis Mattiacis 1964, s. 635—699, särskilt s. 648 f.

¹⁹ Se A. Bodrogligeti: "On the Turkish vocabulary of the Isfahan anonymous", *Acta Orientalia (Hung.)* 21:1 (1968) s. 15—43.

Ett uppslag ur en turkisk-georgisk glosbok, påbörjad 1 aug. 1684 i Astrachan av Balthasar de Lauzière, Cod. Ups. O. Sp. 43. Foto Uppsala universitetsbibliotek

grammatiken bär påskriften: "Hæcce in obsequium Clarissimorum Viro- rum celeberrimæ Legationis Suediæ Comitum calamo currenti scribebat die 20 apr. 1684 in Hispan, humillimus servulus".²⁰

Här har vi alltså att göra med ett resultat, om också skäligen anspråkslöst, av det till sitt egentliga syfte helt fruktlösa svenska försöket att etablera närmare kontakt med det safavidiska riket.

*

²⁰ Charles Rieu: *Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum*. London 1888, s. 151.

Vad låg bakom detta försök? Vi har nämnt Europas och Persiens gemensamma motsättning till den osmanska arvföranden, kristenhetens och shi'ans vedersakare, som borde trängas tillbaka till sitt kärnområde av en kraftfull allians. I början av den safavidiska eran hade framför allt venetianerna, som ju kämpade med osmanerna om makten i Medelhavet, sökt stöd hos Iran. Safaviderna rönt dock med sin tanke på en allians länge ganska ringa intresse i Europa och blev besvikna på de europeiska furstarnas osolidariska agerande.

Sverige, där den unge Karl XI 1682 erhållit så gott som oinskränkt makt i landet, stod på höjdpunkten av sin stormaktskarriär och smidde djärva planer för framtiden. Det misslyckade osmanska angreppet på Wien 1683 blev en vändpunkt: Tyska riket, Polen, Venedig och Ryssland skördade stora framgångar på turkarnas bekostnad. Polen skickade det ena sändebudet efter det andra till den persiske shahen för att förmå honom att ingå en stor allians för det avgörande dräpslaget mot osmanerna.²¹

Samma syfte hade nu Karl XI med den beskickning han 1683 — under ledning av holländaren Ludvig Fabritius och med tysken Engelbert Kämpfer som sekreterare — sände till den persiske härskaren i Isfahan. Men denne, som sedan länge hade relativ fred med sin sunnitiska grannar och mindes de dåliga erfarenheterna med européerna, visade sig helt ointresserad. Också de svenska förslagen om handelsförbindelser och hjälp till Persien att bygga stabila skepp för sjöfarten på Kaspiska havet avvisades.

Vid detta tillfälle lärde Engelbert Kämpfer känna Raphaël du Mans. Kämpfer hade i Sverige, dit han efter avslutade studier begivit sig — förmodligen för att lära känna berömda svenska lärde som exempelvis Olof Rudbeck d.ä. i Uppsala²² — vid 31 års ålder utnämnts till sekreterare och läkare i denna den andra av Fabritius' tre beskickningar till Isfahan. Det var nu Kämpfers uppgift att på ort och ställe utarbeta en sammanfattning av de svenska förslagen på latin, som sedan tjänade som underlag för Raphaël du Mans, när denne som tolk utlade och förklarade de svenska önskemålen.

Tydiligen uppstod stark sympati mellan Kämpfer och fader Raphaël. Kämpfer uttrycker sig mycket uppskattande och beundrande om kapucinerpatern. Sedan han i Isfahan lämnat sin tjänst i den svenska be-

²¹ Se E. Kaempfer *op. cit.* s. 209 f.

²² Se facsimile av Kämpfers "Stammbuch" i K. Meier-Lemgo *op. cit.* plansch 19.

skickningen, gav honom Raphaël rådet att ta arbete som skeppsläkare i holländsk tjänst. Senare skulle Engelbert Kämpfer göra sin stora resa bl.a. till Batavia och Japan. Att de båda också efter skilsmässan stod i kontakt med varandra visar bl.a. några brev från Raphaël du Mans i British Museum.

*

Vistades Balthasar de Lauzière och Engelbert Kämpfer samtidigt i Isfahan och lärde de rentav känna varandra? Det är inte troligt. Men eventuellt föreligger en förbindelse mellan de Lauzière och medlemmar i den svenska beskickningen. I ett brev av den 28 september 1687 till Sparwenfeld (bevarat i Stifts- och landsbiblioteket i Linköping, Br. 33: 17) ber de Lauzière på turkiska om en hälsning till en viss "aga clinsterne", som det är frestande att identifiera med Casten Klingenstierna. Denne var född 1651, deltog i den här aktuella beskickningen till Isfahan, åtföljde sedermera Karl XII till Turkiet som kammarherre och avled i Demotica 1713. Han uppges ha kunnat "med färdighet tala tolv språk, däribland ryska, turkiska och persiska" (G. Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* IV, Stockholm 1928, s. 155). Kämpfer beskriver honom som en duglig och bildad svensk av förnämt blod.

Var kunde de Lauzière ha lärt känna denne svenske adelsman? Den 30 mars 1684, när beskickningen anlände till huvudstaden, hade de Lauzière sannolikt redan lämnat denna. Men bekantskapen kan ha stiftats en kort tid dessförinnan — på någon av stationerna längs den långa vägen mellan Isfahan och Moskva.

*

Efter den grammatiska skissen i den ena av de ovannämnda handskrifterna följer ett franskt-aserbeidjanskt "vocabulary" på över hundra sidor med upp till 25 lemmata på varje sida. De sista 25 sidorna utgörs av en fransk-aserbeidjansk parlör, "frazes turquesques". Ordlistan och parlören har enligt de Lauzières egna uppgifter nedtecknats av honom själv mellan den 8 och den 20 maj²³ 1683 i staden Shamachi, d.v.s.

²³ Som månadsnamn används här *ğm'dy 'pwl*, som i ordlistan s. 132 ("Noms des mois lunaires arabes à l'usage des turcs") transkriberas som "gemmadi elael" och översätts med 'may'.

provinsen Shirvans huvudstad i norra Persien. Det är en ort som beskrivits ganska utförligt av den lärde Adam Olearius, som i egenskap av sekreterare och krönikör deltog i en holsteinsk beskickning till Persien och vistades i Shamachi under hela tre månader år 1637.²⁴ Han berättar bl.a. att stadens befolkning vid denna tid bestod av perser, armenier och en del georgier samt att alla dessa, fastän de ju hade sina egna språk, talade turkiska liksom fallet för övrigt var i hela provinsen Shirvan.²⁵ Staden låg mitt uppe bland bergen och var residens för de regerande furstarna i Shirvan.

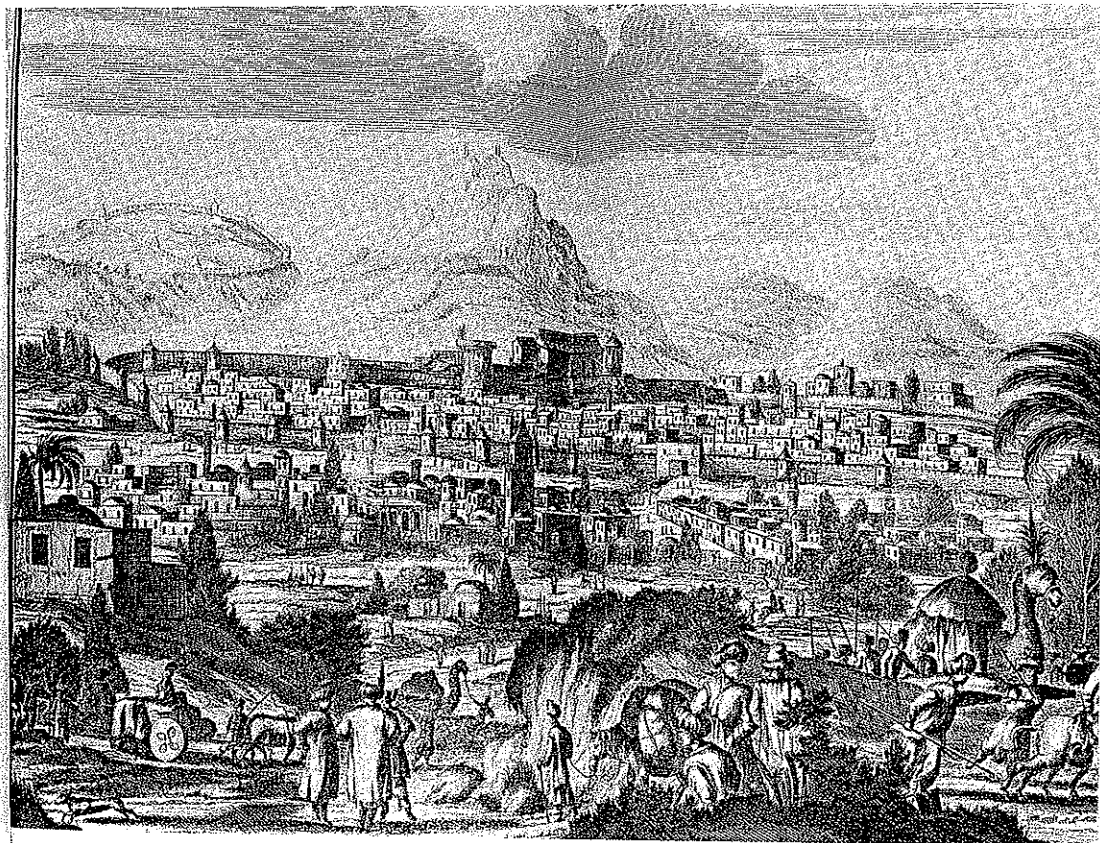
Vad som förde de Lauzière hit vet vi inte. Möjligen hade han redan hunnit lämna staden, när den nämnda svenska beskickningen — efter en resa Stockholm-Åbo-Helsingfors-Narva-Moskva-Astrachan — nådde Shamachi den 17 december 1683 och sedan måste vänta där till den 14 januari 1684, innan klartecken kommit från hovet i Isfahan för vidare färd genom landet. Den alltid vetgirige Kämpfer utnyttjade tiden till att bl.a. göra en utflykt till Baku med omgivningarna på halvön Apsheron, vars oljefält och andra sällsamheter han som förste europé beskrivit och avbildat.

Den ordlista som de Lauzière nedtecknade i Shamachi är språkligt mycket intressant. Det gäller också för parlören, som dessutom förmedlar en del realia. Den ovan skisserade politiska situationen kommer också här värtaligt till uttryck. "Hör på, min vän", säger en av interlokutörerna, "säg mig, om Ni vet varifrån det där sändebudet kommer!" och får svaret: "Man har sagt mig, att han kommer från Polen och är på väg till hovet. Man säger, att han kommit för att befästa den polske kungens vänskap med Iran". Det är naturligtvis omöjligt att säga om denna passus syftar på någon bestämd av alla de polska beskickningar som passerade Shamachi under denna tid av politiska intriger mot osmanerna.

Frukten för krig är tydlig. Om kungen av Persien vill, heter det, har han en här i beredskap nära Georgien. Tiden kommer att utvisa vad hären vid georgiska gränsen avser att göra. Hittills har den inte företagit sig någonting, heter det. "Min herre", säger en av konversatörerna, "Ni kommer att få se vad denna här går för, om Ni stannar ytterligare någon tid i Iran". — "Det kommer jag inte att kunna se", svarar samtalspartnern avvärjande, "ty, om Gud vill, hoppas jag, att vi kan ge oss

²⁴ Se beskrivningen hos Olearius *op. cit.* s. 444 ff.

²⁵ Se även *op. cit.* s. 616.

Shamachi (Shemakha), väster om Baku.

Ur: A. Olearius, *Voyages très curieux & très renommez, faits en Moscovie, Tartarie, et Perse. T.2. Leiden 1719*

av med första båtlägenhet". Vart skall då resan gå? Jo, till Polen, sedan till Frankrike. "Är Frankrike ett bra land?" frågar den infödde — och besökaren svarar givetvis helt sanningsenligt: "Mycket bra, det bästa i Europa". Passagen återspeglar kanske de Lauzières avsikter vid denna tid, planer som emellertid aldrig skulle komma att genomföras.

*

Eventuellt lärde de Lauzière i Shamachi känna den georgiske furste i vars tjänst han uppenbarligen sedan trädde. Han skildras nämligen senare av Sparwenfeld som "gentilhomme françois à la cour du Roy des Iberiens Archille Bagrationi". Bekantskapen kan i och för sig ha stiftats redan i Isfahan. Där uppehöll sig åtskilliga georgier, en del av dem muslimer. Kämpfer påstår att antalet "avfallna" georgier i huvudstaden var stort och att georgiska furstar lockades att anta islam för att komma

i åtnjutande av perserhovets ynnest och utmärkelser. Till dessa torde dock inte de Lauzières herre ha hört. Vem var han?

J. G. Sparwenfeld nämner i en lista över bekanta bl.a. från tiden i Moskva²⁶ "Tsar Artschel Bagrationi fordom regerande herre aff Grusien, Imerätti, Gackötti ok Zacarthueli, mz hans Son ok hela hans Häff som alla wist mig ogemeen gunst". Det är här fråga om Archil Bagration (1647—1710). Efter sin höjdpunkt under bagratidernas dynasti hade Georgien i slutet av 1400-talet sönderfallit i tre kungariket och fem oavhängiga furstendömen. I Västgeorgien, framför allt Imeretien, kom det osmanska riket att dominera, i Östgeorgien däremot Persien. Imeretien var offer för ständiga intriger och strider, särskilt efter 1660, d.v.s. under Bagrat III, som flera gånger avsattes men varje gång kunde bestiga tronen igen. Det var främst Vachtang V (persiskt namn: Shah-nāvāz) av Kharthlien som intervenerade. Hans son var just Archil, Balthasar de Lauzières herre. Denne furste uppges ha bestigit Imeretiens tron inte mindre än fem gånger men varje gång fördrivits igen.²⁷ Redan under Bagrat III:s tid, med andra ord före 1681, såg sig osmanerna emellertid nödsakade att fördriva honom för gott.

Det var alltså en konung med ett stormigt förflutet som de Lauzière trädde i tjänst hos. Men Archil har samtidigt gått till historien som en furste, som hade vittra intressen och i hög grad medverkade till ett nytt uppsving för den georgiska litteraturen efter en lång nedgångstid.²⁸ Vi konstaterar också att de Lauzière har Archil att tacka för åtminstone en intressant handskrift: den turkiska-persiska ordbok som återfinnes i den sparwenfeldska samlingen i Uppsala och om vilket det i "Catalogus Centuriæ Librorum Rarissimorum..." heter: "Hic liber olim pertinuit ad Sharum Mengrelæ Archilum Bagrationi, qui sua manu quædam literis Ibericis in calce notavit /.../"²⁹

Var det samme furste som ville anställa Engelbert Kämpfer? När denne i Isfahan lämnat sin tjänst i den svenska beskickningen, fick han

²⁶ Listan uppgjordes omkring 1720—1723; den finns avtryckt i C. V. Jacobowsky: *J. G. Sparwenfeld. Bidrag till en biografi*. Stockholm 1932, s. 374 ff.

²⁷ Se Alexandre Manvelichvili: *Historie de Géorgie*. Paris 1951, s. 306.

²⁸ Se G. Deeters: "Die georgische Literatur". B. Spuler (ed.): *Handbuch der Orientalistik* 1:7, Leiden—Köln 1963, s. 129—156, särskilt s. 143, där Theimuraz I och Archil III rubriceras såsom "Dichtende Könige". Deeters uppges att Archil avled först 1713 i Moskva, "wohin er 1699 endgültig in die Verbannung gehen musste".

²⁹ *Op. cit.* s. 33 f.

en hedrande inbjudan från en georgisk furste, som önskade anställa honom som livmedikus. På vägen till Isfahan hade han ju, som vi sett, vistats nära fyra veckor i Shamachi. Här hade man tagit hans läkarkonst till den grad i anspråk att han knappast hade tid att promenera i stadens omgivningar och fick tillämpa lister för att kunna göra sin berömda utflykt till Baku.³⁰ Hans skicklighet som läkare inbragte honom här inte bara hundra daler och en skimmel i arvoden utan resulterade alltså också i detta fina erbjudande från den georgiske fursten. Kämpfer hörsammade uppenbarligen inte kallelsen. I sin bok "Amoenitates exoticæ" skriver han, att han visserligen lockats till Georgien med olika slag av förmåner, men att Raphaël du Mans' råd att tråda i holländsk tjänst gjort större intryck på honom.³¹

*

Vi vet att både konung Archil och de Lauzière senare begav sig till Ryssland. Ryssarna hade på senare tid utvecklat en avsevärd diplomatisk aktivitet i Persien. Kämpfer uppges att hovet i Isfahan ofta "stördes" av ryska sändebud.³² I Shamachi var den ryska presensen redan påtaglig. Adam Olearius berättar att det vid hans besök fanns en rysk koloni i denna stad, som ju utgjorde ett viktigt centrum för orienthandeln. I det förnämsta karavanserajet drev ryska köpman handel med koppar, bly, skinn etc. Olearius namnger rentav ett officiellt ryskt sändebud som residerade i staden. Trots den iranska överhögheten betraktade alltså det dåtida Ryssland redan under första hälften av 1600-talet Shirvan-khanatet som i viss mån självständigt.³³

Att de Lauzière kort tid efter vistelsen i Shamachi både intensivt sysslade med det georgiska språket och befann sig på väg mot Moskva bevisar en annan handskrift i den sparwenfeldska samlingen. Det är en liten turkisk-georgisk glosbok (O. Sp. 43), som enligt de Lauzières egna anteckningar i den har påbörjats den 1 augusti 1684 i Astrachan.³⁴

³⁰ Se K. Meier-Lemgo *op. cit.* s. 22.

³¹ Se K. Meier-Lemgo *op. cit.* s. 61.

³² Se E. Kaempfer *op. cit.* s. 213 f.

³³ Se även A. Caferoğlu: "Avrupa seyyahlarına göre XVIIinci asir Azerbaycanı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 18/1933 s. 259 f.

³⁴ För månadsnamnet används *ḫāb'n*, som i den fransk-aserbeidjanska ordlistan (O. Sp. 26) transkriberas "chaabon" och översätts med 'aoust' ("Noms des mois lunaires arabes à l'usage des turcs", s. 132).

Eftersom vi inte vet, när de Lauzière lämnade Shamachi, kan vi inte avgöra på vilken av de båda orterna det eventuella mötet mellan honom och Klingensstierna ur den svenska beskickningen ägde rum. Resvägen torde i varje fall ha varit densamma i båda riktningarna. Den svenska beskickningen kom från Moskva och de Lauzière bör ha varit på väg dit.

*

Det var i Moskva som Balthasar de Lauzière lärde känna svensken Johan Gabriel Sparwenfeld. Denne lärde resenär (1655—1727) hade 1683 som hovjunker medföljt den beskickning som Karl XI sände till Moskva men kom att stanna i hela tre år för att — med stipendium av Kungl. Maj:t — studera språk och kultur i Ryssland. Berömd är hans monumentala slavisk-latinska ordbok i fyra delar, som även den förvaras i Uppsala universitetsbibliotek och som just nu håller på att utges av Ulla Birgegård. Fram till juni 1685 förde Sparwenfeld resejournal (nu förvarad i Riksarkivet) över denna sin resa.³⁷

Sparwenfeld umgicks i Moskva mest med utlänningar i den "tyska förorten" Nemetskaja sloboda utanför staden. I sin tidigare nämnda lista över bekanta nämner han bl.a. "Gen: Gordon Skätte", "General Greffwe Graham Engelskman" och "D Stora Favoriten (Francois le Fort) hos Tsar Petter, Som sehn war premier Ambassader fr Tsaren till Hålland ok Paris". Det är alltså personer ur den krets av utländska vänner och rådgivare som den unge tsar Peter, sedermera kallad "den store", förvärvade i den "tyska förorten". De viktigaste rollerna för hans fortsatta karriär skulle som bekant komma att spelas av schweizaren François le Fort (1656—1699) och skotten Patrick Gordon (1635—1699).

Peter delade vid denna tid — d.v.s. alltsedan 1682 — tronen med sin broder Ivan V. Hos dessa båda minderåriga tsarer var det alltså som den nämnda svenska beskickningen fick audiens den 10 juli 1683, när den passerade Moskva på sin väg till Isfahan. Situationen var densamma när Sparwenfeld och de Lauzière lärde känna varandra i Moskva. Rikets styrelse sköttes under denna tid som bekant de facto av Peters

³⁵ Om Sparwenfeld se C. V. Jacobowsky *op. cit.*

³⁶ Se även Ulla Birgegård: *J. G. Sparwenfeld och hans lexikografiska arbeten*. Uppsala 1971.

³⁷ "Giornale d'un Viaggio Di Muscouia . . ." (Tidöarkivet 501).

syster Sofia och hennes älskare furst Golitsyn. Sparwenfeld talar om den "3falta regeringen i Moskow, aff Tsar Johan, Tsar Petter ok dheras Syster Sophia Alexievna".

Om de Lauzière uppges i en något senare källa, att han anlät som major till Moskva tillsammans med "den imeretiske tsaren". Som vi tidigare konstaterat, lärde Sparwenfeld i Moskva känna den landsflyktige Archil och dennes hov. Sparwenfeld antyder att fler georgiska furstar befann sig i Moskva: "Några furstel. familier retirerade uhr Grusiniën till Moskow, för forfolielses skull, aff Turkarna ok Persianerna i d. Xst. Religion". Om Archils son Alexander (1674—1710) vet vi, att han efter slaget vid Narva år 1700 hamnade i svensk fångenskap och, som Sparwenfeld uttrycker sig, "dog fången i Umå aff Steen". Sparwenfeld har, som vi sett, den georgiske fursten att tacka för flera handskrifter. Kontakterna och utbytet fortsatte även efter det att svensken i februari 1687 lämnat Moskva. Bl.a. ville Sparwenfeld inrätta ett georgiskt boktryckeri åt den landsflyktige vännen resp. dennes son Alexander. I ett senare brev skriver Sparwenfeld: "Ett lijtet Georgianskt, eller Grusinskt tryck läht jag giuta här i Stockholm för prinsén av Imeretti, /.../ aff dhesse boksteffwer bleffvo een eller annan små bönebok tryckter i Moskuo som jag här hos Prinsén sågh /.../".³⁸

*

I och med att Sparwenfeld i juni 1687 återkommer till Sverige är också våra medelaserbejdjanska handskrifter långa resa fullbordad. Det kan dock vara av intresse att kasta en blick på Balthasar de Lauzières fortsatta öde, som är betydligt bättre känt än hans tidigare liv.

François le Fort nämner 1687 de Lauzière som en av de båda franska officerare som just då befann sig i rysk tjänst: "Nous n'en avons que deux en tout, un qui s'appelle de Lozie, d'Aix en Provence, lieutenant colonel, papiste, il a fait le voyage de Perse"³⁹. Om sin utnämning till överstelöjtnant⁴⁰ berättar de Lauzière själv i det redan nämnda brevet

³⁸ Stifts- och landsbiblioteket i Linköping (Br. 33:116); brev av den 10 augusti 1727 till Erik Benzeliuss d.y.; se U. Birgegård *op. cit.* s. 182 anm. 1.

³⁹ Se Moritz Posselt: *Der General und Admiral Franz Lefort. Sein Leben und seine Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte Peter's des Grossen*, 1. Frankfurt am Main 1866, s. 518 (fotnot).

⁴⁰ Den turkisk-georgiska glossar som Sparwenfeld mottog den 23 december 1686 anges vara en gåva från "monsieur De Lauziere Gentilhomme françois et Major Des Majestées Zariennes" (O. Sp. 43).

på franska av den 28 september 1687 till Sparwenfeld. Han nämner där ett krigsföretag mot "les tartares", ett slag mot en övermäktig här som gått över floden Samara och befann sig nära "Saparogui", d.v.s. området "bortom (Dnepr-)forsarna" (ry. za porogi). De egna trupperna hade lidit stora förluster ("l'on compte que nous auons bien perdu trente mille hommes"). Men ändå hade belöningarna inte uteblivit: förutom den egna utnämningen nämner de Lauzière i brevet bl.a., att Gordon blivit general och le Fort överste. Han berättar också om den guldmedalj han fått som extra belöning och på vilken hela den regerande trojkan var avbildad: "auquel à un costé est les deux amperurs et de l'autre le pourtraict de la princesse coronée et le septre à la main". Tydligen kunde han i detta brev ändå inte meddela allt han egentligen velat. Längst ned tillägger han nämligen på turkiska med arabisk skrift, att han skulle ha skrivit mycket mera om han bara vågat.

Balthasar de Lauzières karriär inom den ryska krigsmakten skulle fortsätta också under Peter den stores faktiska regeringstid. Som bekant kom Peter först 1689 till makten, understödd av utländska officerare ledda av den nämnde skotske generalen Patrick Gordon. Man får anta att också de Lauzière hörde till denna krets. 1692 gratulerade Gordon honom med anledning av hans bröllop i Nemetskaja sloboda. Året därpå var han överste vid regementet i Kursk, där han torde ha stannat till 1695. Nu börjar den sista nya — mycket korta — perioden av hans karriär: medverkan i Peter den stores Azov-fälttåg.

*

För att uppfylla avtalsförpliktelser och avvärja krimtatariska angrepp fann sig Peter den store 1695 föranlåten att förklara osmanska riket krig och inledde en fruktlös belägring av Azov. Under detta första azovska fälttåg tjänstgjorde de Lauzière som överste i François le Forts regemente. Utan en flotta var Peter maktlös på denna front: alltså byggdes i all hast en flotta samma vinter. I en mycket underdånig skrivelse till tsaren⁴¹ före det andra, avgörande fälttåget mot Azov nämner de Lauzière, att han nu kommenderats till tjänst till sjöss med samme general. Hustru och barn hade han måst lämna i Kursk — han bönfaller tsaren om medel till att skaffa ett hus åt familjen i Moskva.

⁴¹ Brevet återges hos S. Elagin: *Istoriija russkogo flota. Period Azovskij*. Sankt-peterburg 1864, s. 253 f. anm. 15.

Fastän de Lauzière sålunda måste ha varit totalt oerfaren i marina ting, utnämndes han nu till konteramiral i den nya flottan.⁴² Den officiella titeln var "schautbejnacht" (av holl. schouwt-bij-nacht), en beteckning som användes inom holländska flottan från och med 1600-talet. Viceamiral var venetianaren G. S. Lima, även han tydligen utan marina erfarenheter före utnämningen. Uppenbarligen var de Lauzière — eller Balthasar Jemeljanovitj, som han ibland kallas i källorna — under den första perioden ansvarig för utrustningen av fartygen i Voronezj innan de sändes till Azov.⁴³ I en förteckning över fartyg i Azov-flottan uppges, att den galär som konteramiralen de Lauzière befann sig på förfogade över tre kanoner och en besättning på trettio man. Liksom ett antal andra fartyg i flottan hade den tydligen byggts i byn Preobrazjenskoje utanför Moskva i slutet av 1695 och i februari 1696 skickats till Voronezj. Här hade fartygen utrustats och sänts till Azov, där de deltog i belägringen av fästningen.⁴⁴

Som bekant bestod denna flotta provet. Med hjälp av utländska mineringsexperter lyckades Peter 1696 bemäktiga sig den turkiska fästningen Azov. Också för Balthasar de Lauzière blev denna sista konfrontation med turkarna avgörande. Utanför Azov blev han sårad och avled efter återkomsten till Moskva den 22 februari 1697.⁴⁵

Bara ett par år senare började det stora nordiska kriget, som skulle leda till att Ryssland två decennier senare efterträdde Sverige som stormakt i östersjöområdet och som överhuvud taget skulle sätta punkt för den svenska stormaktstiden. Efter slaget vid Narva — i det för Karl XII ännu lyckosamma begynnelseskedet av detta krig — tillfångatogs åtskilliga av Sparwenfelds gamla bekanta från åren i Moskva. Så kom det sig att Johan Gabriel Sparwenfeld, som fört våra medelaserbejdjanska handskrifter från Ryssland till Sverige, i sitt hemland nu återsåg krigsfångenen Alexander Bagration, med vars familj handskrifterna en gång kommit från Persien till Ryssland.

⁴² Se t.ex. *Russkij biografičeskij slovar'* ... izdan pod nabljudeniem ... A. A. Polovcova. S. Peterburg 1896—1918. Vol. 6.

⁴³ S. Elagin *op. cit.* s. 25 f.

⁴⁴ Se "Spisok sudov Azovskago flota" hos S. Elagin *op. cit.*

⁴⁵ M. Posselt *op. cit.* s. 326 f. (fotnot).

On some Middle Azeri manuscripts and the stations on their itinerary

This article deals with a number of Middle Azeri transcription texts kept in the University Library of Upsala and originally brought there by the Swedish scholar J. G. Sparwenfeld. The texts were written by a French nobleman, Balchazar de Lauzière, during his stay in Persia in the early 1680's. Later on, de Lauzière went to Moscow where he made Sparwenfelds' acquaintance and handed over the manuscripts to him. The texts in question are particularly valuable as they are written in Roman characters and thus allow for a deeper insight into the sound structure of Middle Azeri.

SIDNEY W. HAGE

İlhaier

Musiken är den islamiska konstform som vi intresserar oss mycket lite för här i väst. Men de flesta känner nog till hur müezzins (böneutroparens) tongångar går eller hur melodiskt reciterandet av Koranen låter. Kanske känner någon till mässandet hos Mevleviorden och den ney-flöjt som ackompanjerar de dansande dervischerna men har ändå aldrig hört talas om islams hymner, d.v.s. ilahier.

İlahi är det turkiska ordet för hymn eller en religiös folkdikt, som sjungs utan instrumentalt ackompanjemang. Ursprungligen ingick den endast som en del av vissa zikr-ritualer inom dervischordnarna. Zikr betyder hågkomst och är det uttryck som Koranen använder för gudsmeditation. Hågkomsten kan ta sig olika former, såsom mässandet av en eller flera av Allahs nittionio vackraste namn ur Koranen, repeterandet av trossatsen, lovsjungandet av Allah etc. Dervischsånger — eventuellt tillsammans med dans — har som syfte att frambringa ett tillstånd av exaltation endast under själva Zikrullah. Annars utnyttjar man dem för det mesta som mellanspel vid speciella läsningar av berättelsen om Profeten Muhammeds födelse,¹ åminnelsehögtider, bröllop, vällfart, första dagen i koranskolan o. dyl. Av ilahin finns också urvattnade former som vaggvisor, barnsånger och folkmusik, där flera författares texter har smält samman till en enda.

De tidigaste ilahierna tillskrivs Yunus Emre (d. 1320). Han var en mästare inom den s. k. Bektaschi-diktformen och en sen samtida till Djalaluddin Rumi. Vid en tidpunkt då dervischordnarna började att få luft under vingarna, anslöt sig Yunus till Emre-dervischgruppen och blev murid (lärjunge) till Taptuk. Senare kan han ha träffat Mevlana

¹ På förlaget Författares bokmaskin, Stockholm, utkom 1984 Süleyman Çelebis "Mevlid-i Şerif" (övers. och transkription av Sidney W. Hage) med svensk-osmanturkisk parallelltext. 132 s. ISBN 91-7328-398-3. 85:—.